

Vello Paatsi, Tallinna pedagoogikaülikooli esimene kasvatusteaduste doktor taasiseseisvunud Eestis.

Vello Paatsi, rändur Gutenbergi galaktikas

L e m b i t A n d r e s e n
Pedagoogikadoktor

Vaevalt kujutas sakslane Johann Gutenberg ette seda kultuuri- ja infoplahvatust, mille tema leiutatud trükikunst kaasa tõi. Uue kunstiliigi tekkega kaasnes uusi institutsioone ja elukutseid, nagu trükikojad, raamatuköitjad ning kunstnikud, raamatukauplejad ja -kauplused, ajapikku lisandus bibliofiile, bibliograafe, raamatutundjaid ja muid ametimehi. Kogu trükiste ja trükindusega seotud määratu suurt maailma nimetatakse mõnikord Gutenbergi galaktikaks. Esimene selle galaktika tõsine uurija Eestis oli eestikeelsete trükiste koguja, bibliograferija ja uurija Pärnu Eliisabeti kiriku pastor Johann Heinrich Rosenplänter alates 19. sajandi esimesest kümnendist.

Kas trükiseid tasub uurida?

Trükiste maailmaga puutume kiiresti kokku pärast siia ilma tulekut, eriti koolis, ja viibime selles maisest ilmast lahku miseni. Tihti seostame kooliga õpilasi, õpetajaid ja hoonet, kus õppetöö toimub. Õpik kui kooli lahutamatu osa meenub meile harvem. Ometi on kooliõpik oma ajastu teadmiste kandja (sisu, keel, pedagoogilised arusaamad) ja maailmapildi looja. Õpikute oskuskeel (näiteks ajalugu, füüsika, geograafia, looduslugu jt) on pannud aluse mõnegi teadusharu oskuskeelele. Pole kahtlust, et kooliõpikud ja üldse raamatud on oluliselt mõjutanud meie vaimuelu.

Õpikute ja raamatutega seotud küsimusteringile on kirjatöodes vastust otsinud Vello Paatsi. Oma uurijatee algul

on ta tegelnud üksiktrükistega ja toonud käibesse uusi andmeid meie esimese koolikaardi (1854) ja kooliatlase (1859), esimese loodusloo- (1842) ja geograafiaõpiku (1849) kohta, ta on taas leidnud eestikeelse gloobuse (1879) Tartumaa muuseumist Elvast. Tema uurimustes võime jälgida vanema loodusteadusliku ja kultuuriloolise oskuskeele arengut läbi mitme sajandi. Nii selgus, et sõna *makaron* esineb eesti keeles juba aastal 1781 ja sõna *ketšup* 1825. Maateadusliku mõtte arengus on eriline koht meie esimeste käsikirjaliste geograafiaõpikute (1816) avastamisel J. H. Rosenplänteri koolmeistrite kooli õpilastelt Murru Andreselt ja Tamme Jaagupilt, mis võimaldab ühtlasi heita pilgu kooli sisulisele tööle ja Rosenplänteri pedagoogilisele silmaringile (Akadeemia 1998, nr 5).

Õpilase maailmapildi arengus on üks määravamaid tegureid lugemik. Nii on kuni 19. sajandi 60. aastateni kodus ja koolis lugemikena kasutatud väga erinevaid raamatuid, nagu Uus Testament, katekismus, kodu- ja käsiraamat ning lauluraamat. Ilmaliku maailmapildi kujundajana on seepärast eriline osa Fr. R. Kreutzwaldi „Ma-ilm ja mõnda” levikus ja kasutamises lugemisraamatuna Tartu- ning Võrumaa küla- ja kihelkonnakoolides, mille kohta pakub asjaliku ülevaate Vello Paatsi kirjutis „Fr. R. Kreutzwaldi „Mailm ja mõnda”: uusi andmeid ja hüpoteese” (Keel ja Kirjandus 1990, nr 6).

Täiesti uue maailmapildi loojana tõusevad esile C. R.

Jakobsoni lugemikud, seda nii sisult kui ka pedagoogiliselt põhimõtetelt. Jakobsoni lugemike nagu ka teiste kooliõpikute (sealhulgas aabitsate) maailmapilti on oluliselt mõjutanud ilmalik ja vaimulik tsensuur ning selle seadused. Eriti valusasti tabas järeletsensuur C. R. Jakobsoni lugemiku teist osa, mille kasutamine rahvakoolis keelati. Selgust keelamise tagamaadesse ja leviku piiramisse toob V. Paatsi artikkel „Kes keelas C. R. Jakobsoni lugemisraamatu teise osa?” (Keel ja Kirjandus 1993, nr 7).

Arhiiviuurijana teab Vello Paatsi suurepäraselt, milliseid võimalusi pakuvad segaste või uurimata küsimuste lahendamiseks mäluasutused. Oluliselt on laiendanud meie teadmisi kodus ja koolis kasutatud raamatutest mitmete raamatuloenduste materjalide avaldamine. Uusi teadmisi on andnud 1833/34., 1843. ja 1845. aasta raamatuloendused Tartu- ja Võrumaal ning Kaarma kihelkonnas Saaremaal (Keel ja Kirjandus 2005, nr 11; Akadeemia 2007, nr 10). Nende põhjal näitab V. Paatsi konkreetsete arvude najal raamatute levikut kihelkondades ja mõisavaldades, toob välja raamaturikkamad ja -vaesemad vallad, raamatute huvitavad kooslused. Leitud arhiivivaians annab meile üsna täpse ülevaate kodus ja koolis kasutatud ning paikonniti levinud raamatutest, nende arvust ja kirevusest ning erinevustest kihelkonniti. Uurimustest selgub, et Tartu-, Võru- ja Saaremaalgi on raamat talurahva seas levinud märksa rohkem seni arvatust. Selgub tõsiasi, et nii rahvakoolides kui ka kodudes leidis juba 19. sajandi esimesel poolel väikeseid raamatukogusid. Ilmumas on Vello Paatsi uurimus raamatust eesti rahvatraditsioonis, mis käsitleb ka raamatu osa õpilasfolklooris.

Kust pärines eestlase raamaturikkus?

Veel ülemöödunud sajandil polnud eestlane kuigi jõukas, kuid ometi leidis koolides ja kodudes üsna palju trükiseid. Vello Paatsi on küsimust mitut puhku uurinud ja sedastanud, et talupoja ja talurahvakoolide suhteline raamaturikkus pärines mitmest allikast. Tõestatud on, et juba 19. sajandil oli eestlane küllaltki virk raamatuostja. Eriti palju soetatilauluraamatut, aabitsaid ja katekismusi, kuna neid kasutati külakoolis. Kodude ja koolide varustamisel trükisõnaga oli eriline tähtsus Liivimaal 1810. aastal asutatud raamatukassadel, mis töötasid mõnel pool kuni Eesti vabariigi loomiseni. Raha raamatukassadesse saadi mitmesugustest trahvidest. Kogutud summadest muretseti trükisõna vaesematele koolilastele ja koolidele, auhinnati tublised laste- ja koolivanemaid. Nii jaotati Võru praostkonna kihelkondade raamatukassade kaudu kooliõpilastele 1814–1850 kõige rohkem katekismusi (13 647), järgnesid aabitsad (10 441), käsi- ja lauluraamatud, Uus Testament. Kokku jaotati raamatukassade kaudu Lõuna-Tartumaal ja Võrumaal lastele tasuta hinnanguliselt 36 000–38 000 mitmesugust trükist. Eri kihelkondades oli raamatute koosseis

küll mõneti erinev. Siin sõltus palju raamatukassat juhtinud pastori pedagoogilistest arusaamadest. Mõnes kihelkonnas jaotati rohkem aabitsaid, teises katekismusi. Raamatukassad muretsevad raamatuid just vaesematele lastele. Mitmel pool Liivimaa Eesti-osas (näiteks Urvaste kihelkonnas) leidis juba sajandi esimesel poolel raamatukogusid (Eesti kirjandusmuuseumi aastaraamat 2003, 2006).

Trükisõna levitamine ja eestlase raamaturikkus 19. sajandil on väga tihedalt seotud piibliselti tegevusega. Venemaa piibliselti esimesed haruseltsid loodi Tartus, Tallinnas, Pärnus ja Kuressaares, nende juurde asutati omakorda kihelkondade abiseltsid. Raha raamatuostudeks saadi annetustest. Piibliselti kinkis, jagas või müüs odava hinnaga eelkõige Piibleid, Uusi Testamente ja psaltnõid. Nii on piibliselti Tartu osakond levitanud 1840–1850 2016 eestikeelset Piiblit ja 15 777 Uut Testamenti, lisaks muid raamatuid. Ei tohi unustada, et Uut Testamenti kasutati talurahvakoolis pikka aega lugemikuna.

Raamatuid kinkisid ja jaotasid ka mõisavanemad, rüütelkonnad. Et üsna suur osa raamatuid jaotati tasuta, puudusid need sootuks väga vähestes peredes. See oli lugemisõskuse laialdase leviku eeldus, mis lõppkokkuvõttes viis eestlased 19. sajandi lõpuks Vene impeeriumi kõige parema kirjaõskusega rahvaste sekka.

Vello Paatsi on pikka aega töötanud Tartu ülikooli kultuuriloo õppejõuna. Kuna ülikoolis Eesti vanema perioodi pedagoogika ajaloo ei tegeldud ja puudus ka vastav professor, astus ta Tallinna pedagoogikaülikooli doktorantuuri, kus uuris eriti geograafia-, loodusloo- ja füüsikaõpikute osatähtsust eesti rahvakoolis. Tulemusriikas töö lõppes doktoriväitekirja „Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918)” kaitsmisega 2003. aasta kevadel. See oli Tallinna pedagoogikaülikooli esimene kasvatusõpetuste doktoriväitekirja taasiseseisvunud Eestis. Viimastel aastatel on Vello Paatsi töötanud Eesti kirjandusmuuseumi vanemteadurina. 30. septembril sai *dr. phil.* Vello Paatsi 60-aastaseks.

Trükisõna uurimise tähtsust on raske üle hinnata, kuna see on oluliselt kujundanud eestlase maailmapilti ja aidanud kaasa rahva vaimsele arengule. Head rännulusti Vello Paatsile Gutenbergi galaktikas, sest palju on veel teha, uurida ja kirjutada. Esimeses järjekorras ootavad käsitlemist raamatulevik Põhja-Eesti koolides ja kodudes 19. sajandil ning piibliselti tegevus raamatulevitajatena.